

УДК 93/94(1-22) Головурів «1939/1945»

Марина Баришполець (Лобода),
к.і.н., н.с., Інститут історії України НАН України,
(Київ) Україна, maryna.loboda@gmail.com

Мирослава Смольницька,
к.і.н., ст.н.с., Інститут історії України НАН України,
(Київ) Україна, smol178@ukr.net

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПОДІЯ І ПАМ'ЯТЬ В ЖИТТІ ОКРЕМОГО НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ: НА ПРИКЛАДІ ІСТОРІЇ СЕЛА ГОЛОВУРІВ

У статті розкривається стан вивчення проблеми пам'яті про Другу світову війну у середовищі сільської громади с.Головурів Бориспільського району Київської області. Проаналізувавши вплив різнопланових подій Другої світової війни на повсякдення головурівців, авторки узагальнили інформацію про значення для Головурова і його жителів однієї з трагедій ХХ ст. Стаття підготовлена на місцевих матеріалах, використано методологію усної історії.

Ключові слова: Друга світова війна, усна історія, пам'ять, повсякдення, с. Головурів.

Війна — це складне суспільно-політичне явище, з яким на жаль громадянам сучасної України довелося зіткнутися у реальному житті, а не під час перегляду телепередач, розповідей очевидців, прочитання книг тощо. Війна — важке слово, яке ще кілька років тому для більшості населення маркувало події 1941–1945 рр. Оскільки територія України була одним із головних плацдармів бойових дій Другої світової війни, спогади про той скрутний час залишилися в пам'яті кожної родини нашої Батьківщини. Втрати за наслідками ведення бойових дій та німецької окупації для суспільства були надзвичайно обтяжливими і обраховувалися в першу чергу не в матеріальній площині, а в людському вимірі. Впродовж десятиліть мирного життя пам'ять про війну 1941–1945 рр. в кожному наступному поколінні поступово втрачала свою гостроту,

особливо з черговим відходом у вічність ветеранів, вдів, чи очевидців німецької окупації.

Сучасна ситуація на сході нашої країни, яка в політичних документах завуальовується тезою «зона конфлікту на Донбасі»¹, а в повсякденному житті для багатьох українців фактично є війною, загострила сприйняття минулих подій і актуалізувала з часом приглушені переживання. Тепер уже нам, жителям України ХХІ століття, довелося в реальності зіткнутися з війною, її страхітливими проявами і трагічними наслідками. Вірно буде визнати, що в суспільстві немає єдиного бачення і сприйняття цих подій. Одна з причин в тому, що всі ми маємо різний досвід їх проживання. Перебування в епіцентрі конфлікту, участь у бойових діях і процесі звільнення українських територій, переселення і допомога переселенцям, волонтерська робота, матеріальна підтримка, співчуття — з одного боку, і не розуміння ситуації, байдужість, зловтішання, наживання на чужому горі — з іншого, — все це далеко не повний перелік розмаїття сторін війни, з якими довелося зіткнутися на власному досвіді в останні роки нашим сучасникам. Наразі ми є свідками того, що кожна особа застосовує свою активну чи пасивну практику переживання подій. Жодна з реалізованих практик не має однозначної для всіх позитивної чи негативної оцінки. Усвідомлення, що кожна практика — не є ні кращою, ні гіршою, а просто — іншою, — спонукає нас до необхідності актуалізувати увагу на тих фрагментах осмислення історичного минулого, які часто залишалися поза увагою офіційного дискурсу, хоча й продовжували зберігатися в пам'яті очевидців та їх нащадків.

Проблема дослідження пам'яті про Другу світову війну є особливо актуальною також з огляду на реалізацію в сучасному українському інформаційному просторі так званої «битви за минуле», що здійснюється в т.ч. шляхом конструювання співзвучних настроям епохи (і певним політичним силам) зображень минулого. Складовою цього процесу, на нашу думку, є вивчення наявних стереотипів з радянського минулого, дослідження рівня їх укорінення в суспільній свідомості й повсякденній практиці, виявлення можливостей для трансформації усталених образів, відкриття забутих та можливо створення нових. Вивчаючи сутність політики пам'яті, дослідники зауважують: «пам'ять є потужним елементом суспільної свідомості, що має значний вплив на вподобання, орієнтації та

¹ Ганкевич Роман. Повний текст історичної резолюції ПАРЕ, прийнятої 12 жовтня у Страсбурзі (2016 р.) // Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?повний_текст_історичної_резолюції_пारे_прийнятої_12_жовтня_u&objectId=1406474

активність громадян»². Тому не дивно, що органи влади (як державної так і місцевого самоврядування) не оминають у своїй діяльності таких заходів як вшанування пам'ятних дат героїчного минулого, в т.ч. за допомогою маркування місцевого простору.

Розширення проблематики у висвітленні подій Другої світової війни, що, із проголошенням незалежності України, активно відбувалося на сторінках наукових видань та в ЗМІ, в повсякденному житті населених пунктів різних регіонів України реалізовувалося з певними особливостями.

Мета даного дослідження — з'ясувати роль і місце Другої світової війни як події і пам'яті в історії одного з сіл Київської області. Завдання: дослідити стан збереження пам'яті про Другу світову війну серед мешканців с. Гологурів Бориспільського району; відновити інформацію про вплив перебігу подій війни на життя місцевого населення; відтворити форми реалізації радянської політики пам'яті про Другу світову війну в сільському повсякденні в повоєнні десятиліття та виявити проблеми, які залишилися поза рамками офіційного дискурсу.

Для мешканців, одного з наймолодших сіл Бориспільського району Київської області, Друга світова війна — найпам'ятніша і найтрагічніша подія. Коли жителям навколишніх сіл доводилося стикатися з такими злочинними явищами радянської системи як голодомор, виселення куркулів, репресії, Гологурів якраз знаховся в стані становлення (перші хати збудовано в 1928 р.) і мав ще відносно невелику кількість ресурсів, щоб привертати на себе увагу влади. До того ж, за місцем розташування, розміщувався обабіч основних шляхопроводів.

Протягом 1930-х рр. головурівці обживали новий простір, одружувалися, працювали в колгоспному господарстві, розбудовували власні житла, налагоджували торгівлю, активно включалися в громадсько-політичне життя. Загалом усі дії селян не випадали за рамки традиційної радянської дійсності того часу: вирощені в колгоспах продукти здавали державі, жінки нарівні з чоловіками залучалися до активної колгоспної трудової і громадської діяльності, юнаки призивались в армію, діти і молодь навчалася в школі. В таких умовах, коли тільки відбулася певна стабілізація життя, звістка про початок війни Німеччини з Радянським Союзом стала великим потрясінням.

1941 р. назавжди вкарбувався в пам'ять людей як страшна трагедія, про що читаємо на сторінках першої рукописної історії села «Мій рідний

² Венгрия Л.Я. Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 9. — 2012. — С. 36.

край, моя земля» (Історія с. Галавурів, 1974 р.): «В перші години війни ворог обрушив масові удари з повітря. Фашистські літаки скидали бомби на радянські міста, аеродроми, залізниці. Головурівці почули розриви бомб на Бориспільському аеродромі. А скоро це було оголошено по радіо. Радянський народ піднявся на боротьбу проти фашистів»³.

Як і для всього населення країни події 22 червня 1941 р. змінили для головурівців мирне повсякдення на повсякдення воєнного часу. В перших рядах зіткнення з ворогом опинилися юнаки, які 22 червня 1941 року служили в лавах Червоної армії. Життєві історії чоловіків, призваних в армію напередодні війни, на перший погляд не складно уніфікувати чи узагальнити, адже всі вони на момент німецького вторгнення перебували на військовій службі в різних регіонах СРСР і з першого дня опинилися на передових рубежах оборони. Проте за кожною такою історією свій відмінний життєвий шлях, свій досвід, свої втрати і здобутки.

Траплялося, що час перебування за межами власного дому для молоді, яка пішла в армію ще перед війною, був значно довший, ніж 1941–1945 рр. (офіційний хронологічний термін Великої Вітчизняної війни). Інколи військова біографія могла починатися з 1938 р., 1939 р., 1940 р. і тривати до 1946 р. чи навіть до 1947 р. Лише у випадках важких поранень, несумісних з подальшим веденням бойових дій, військовослужбовці (уже інвалідами) отримували змогу повернутися додому раніше ніж відбувалася демобілізація⁴. Багато довоєнних призовників так ніколи і не повернулися додому.

Участь у військових діях ще недавніх строковиків, характеризується різним географічним розташуванням. Зокрема, вони воювали на Прибалтійському, Західному, Сталінградському фронтах та ін. В будь-якому випадку чоловіки, які в перші дні і тижні війни знаходилися у військових частинах, що були віддалені від західного радянського кордону, отримали в силу різних обставин більше шансів вижити. Натомість військовослужбовці, які перебували на заході України та на заході Білорусії, здебільшого, назавжди у пам'яті своїх рідних залишилися юнаками, оскільки пропали безвісти. Відомості про них, за офіційними даними були втрачені в червні–липні 1941р.

Аналізуючи документи і спогади головурівців про 1941–1945 рр., можна прослідкувати різні шляхи залучення до військової служби.

³ Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ I–III ст. — Спр. 2, арк. 6.

⁴ Тут і далі дані про військових, учасників Другої світової війни, проаналізовано на підставі документів, що зберігаються в Архіві Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ I–III ст. (Спр. 5, 12, 13, 14, 27) та документів узагальненого електронного банку даних «Меморіал» (ОБД «Меморіал») режим доступу: <https://www.obd-memorial.ru/html/index.html>.

Більшість громадян, відразу ж, у червні–липні 1941 р., були мобілізовані до лав Червоної армії військкоматами. Молодь, яку в 1941 р. оминула мобілізація за віковим цензом, настигла ця доля в 1943, 1944, і навіть 1945 рр.

Гортаючи біографії фронтовиків, в черговий раз переконуємось, що війна мала різні прояви, які закінчувалися трагічними наслідками для колишніх мирних жителів. Серед найбільших нещасть — насильницька загибель. Часто її факти, так і не отримали документального підтвердження, оскільки багато захисників Батьківщини назавжди в людській пам'яті залишилися пропалими безвісти.

Найчастіше позначка «пропав безвісти» означала неможливість офіційно підтвердити випадок смерті під час чергової військової операції. Інколи за життєвими історіями пропалих безвісти приховувалася інформація про німецький полон і загибель в одному з концтаборів на території Німеччини, або німецький полон і шлях додому через систему радянських спецтаборів. В цілому проблема перебування радянських воїнів в німецькому полоні, за результатами вивчених нами документів, представлена низкою практик: полон і смерть в ньому (відразу чи, як згадувалось вище після тривалого перебування в концтаборах), полон і визволення з нього із закінченням війни. Найчастішими практиками були ті, які реалізовувалися за алгоритмом: полон — втеча з нього — перебування на окупованій території — приєднання до лав діючої армії в процесі повернення з полону, або з черговою мобілізацією в ході визволення Бориспільщини від ворога восени 1943 р.

За наслідками фатальних втрат Другої світової війни, братські могили, в яких поховані колишні голівурівці та родичі сучасних жителів села, насипані не лише на території України, а і за її межами — в Польщі, Росії, Білорусії, Чехословаччині, Румунії, Угорщині, Німеччині, Австрії.

Порівняно небагато ветеранів повернулися додому. В серцях радість від Перемоги і скорбота за загиблими на довгих дорогах війни, на грудях — грона нагород. Серед них — медалі «За відвагу», «За бойові заслуги», «За оборону Одеси», «За оборону Севастополя», «За оборону Сталінграда», «За оборону Кавказу», «За оборону Москви», «За оборону Ленінграда», «За взяття Кенігсберга», «За визволення Варшави», «За визволення Праги», «За взяття Відня», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За перемогу над Японією», медаль Нахімова, ордени Червоної Зірки, ордени Вітчизняної війни, орден Слави. Означений перелік назв нагород не лише свідчить про звитяжність і мужність ветеранів, а й відтворює (за відсутності більш детальних даних) хоча б географію бойових дій, в яких вони брали участь.

В той час, коли чоловіки пішли на фронт, решта населення (жінки, молодь, діти, люди старшого віку) не мало інших можливостей як допомагати Червоній армії готуватися до оборони (про це свідчить в. т.ч. участь голівурівців у таких заходах як риття окопів), а у разі поразки — сподіватися на спроможність вижити в умовах окупації.

З моменту вторгнення німецьких військ на територію УРСР, її загарбання і окупація просувалися швидкими темпами: 19 вересня 1941 р. вогор вступив до Києва, а вже 20 вересня 1941 р. — до с. Гологурів. Зі спогадів очевидців: «Коли одного вересневого дня я вийшла на вулицю, то побачила, що із сторони Воронькова [населений пункт на відстані 7 км на захід від Гологурова — *авт.*], їде 7 велосипедистів. Це була німецька розвідка. Так ввійшли в моє село німці. Їх розвідники поїхали далі в напрямку Старого [наступний населений пункт на схід від Гологурова — *авт.*]. По дорозі їх розстріляли партизани. Німці дійшли до 5-ї вулиці, зайшли до нас у хату. Батько був раніше в німецькому полоні. Тому міг спілкуватися з ними. Я ж тільки розуміла «Москва, капут...»⁵.

Життя в окупаційний період в селі підпорядковувалося німецькій владі, яка налагоджувала нові форми господарювання у всіх сферах: адміністративній, економічній, культурній, ідеологічній. Оскільки Гологурів відносився до складу Бориспільського району усі зміни, які відбувалися в повсякденному житті селян, здійснювалися під керівництвом Районової управи Бориспільського району (була створена з доручення Німецького військового Командування). Оголосивши 2 жовтня 1941 р. про створення основних органів влади, які мали керувати життям району, Голова районової управи проголосив, що німецький народ і німецька армія «зробили для нас головну справу — повалення і знищення Советського режиму»⁶.

Відповідно своєю діяльністю нова влада ставила за мету: «наполегливо братись до відбудови Нового життя господарчого і культурного»⁷, чи в іншому звучанні: «будувати новий господарський лад, скерований на добробут та поліпшення матеріально-побутових умов»⁸. Для успішної реалізації цієї мети планувалось: усунути з району представників радянської державної і партійної еліти; підтримати ті групи населення, які постраждали в умовах радянської влади; організувати забезпечення всього працюючого населення необхідними продуктами харчування; відбудувати сільське господарство та промисловість; налагодити культурно-побутове та спокійне життя в районі⁹.

⁵ Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ I–III ст. — Спр. 28.

⁶ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 33, арк. 26–27.

⁷ Там само, арк. 28.

⁸ Там само 2, спр. 214, арк. 3–3 зв.

⁹ Там само.

На практиці дії німецької влади з організації життя на окупованих територіях, зокрема в Головурові, навколишніх селах, в цілому по Бориспільському району розгорталися за схожими сценаріями, що передбачали в першу чергу ліквідацію будь-яких залишків і проявів радянської системи.

Очевидці згадували: «В селі німці залишили лише адміністрацію свою, гарнізон же розташований був у м. Борисполі. Була ліквідована сільська рада в селі Воронькові, до якої належав Головурів»¹⁰; або «Німецька комендатура була розміщена у Воронькові. Німці бували в селі набігами. Керували в основному поліцаї»¹¹.

Згідно архівних документів головним адміністративним органом на селі була сільська управа на чолі з старостою, які підлягали Районній управі і працювали за її вказівками. По всіх селах району створювали поліцію, яка підпорядковувалася Районній поліції¹². Для допомоги в роботі сільських старост і поліції в Борисполі та селах організували інститут соцьких і десяцьких. Зокрема, така система діяла в селах Любарці, Вороньків, Рогозів, Глибоке, Старе, Іванків, Дударків, Вишеньки і Гнідин¹³. Староста села і Начальник поліції персонально призначали на кожену велику вулицю, або на 2–3 маленьких вулиці соцького, який в свою чергу призначав на кожен 10–15 дворів десяцького. Усі вони мали статус адміністративно-поліційних урядовців. Одним з найперших завдань, які на них покладалися: подбати про доставку в районну Поліцію і в місцеву Військову Німецьку Комендатуру всіх підозрілих осіб, які поселилися на території району після приходу Німецької Армії; організувати свою роботу таким чином, щоб своєчасно поставляти всю зброю з території своєї дільниці, відслідковувати переховування більшовицьких діячів, партизанів, комісарів, російських солдат, які перебувають на території району і не являються місцевими жителями¹⁴.

Головурів був невеликим населеним пунктом, який у довоєнні роки адміністративно підпорядковувався Воронькову. В період окупації, його статус по відношенню до Воронькова не змінився: оскільки в Головурові не було власної сільської управи — основними представниками окупаційної влади на селі були поліцаї, які у своїй діяльності керувалися вказівками, що надходили від керівників вищого рангу з Воронькова.

Виконання однієї з перших настанов нової влади, в історії населених пунктів Бориспільщини закінчилося знищенням представників радян-

¹⁰ Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ I–III ст. — Спр. 2, арк. 7.

¹¹ Там само. — Спр. 28.

¹² ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 33, арк. 26.

¹³ Там само, арк. 29.

¹⁴ Там само.

ського активу. В роки окупації в числі інших радянських діячів було розстріляно двох голів колгоспу з с. Гологурів: Бобрівника Федота Тарасовича та Григора Пилипа Федоровича. «Всіх їх звозили до Борисполя, до комендатури [...] Ранком їх вивезли за Бориспіль і розстріляли біля силосної траншеї. Тут зупинилося життя багатьох безневинних людей [...] Очевидці розповідають, що земля ворушилася від трупів»¹⁵.

Головною практикою виживання в цей період було приховування своєї довоєнної громадсько-політичної діяльності. Саме тому, за спогадами корінних жителів: «Коли в село зайшли фашисти документи комсомольців попалили»¹⁶.

Одночасно із знищенням будь-яких проявів радянськості провадилася система заходів з встановлення нового, так би мовити відмінного від радянського, способу господарювання. У сприйнятті місцевих жителів: «Земля перебувала під владою гітлерівського військового командування. Колгосп був розпущений»¹⁷.

Більш інформативно ситуація представлена в «Інструкції врегулювання присадибного користування в межах Бориспільської округи». Згідно неї основною формою господарювання встановлювалося громадське господарство (колишні колгоспи), яке мало охоплювати «всі селянські двори, що проживали на території Бориспільської округи, незалежно від того чи були вони до приходу німецької армії членами колгоспу, якщо вони працюють по найму на інших роботах, мусять працювати у відповідному селянському господарстві»¹⁸.

Реальна практика німецької влади з організації сільського господарства реалізовувалася з метою налагодження продовольчого постачання для німців за рахунок місцевого ресурсу робочої сили. Із створенням громадських господарств по селах та встановленням адміністративної верхівки вся наступна діяльність зводилася в першу чергу до надання численних розпоряджень старостам, у віданні яких знаходилися господарства, про збір людей на виконання тих чи інших робіт, які необхідні для потреб німецької влади. Всі роботи, виконувані жителями ділилися на кілька груп: весняні роботи (оранка, посів, культивація і інші роботи), будівництво і ремонт доріг, лісові возки, окопи, інші роботи¹⁹.

Життя в окупації для місцевих мешканців означало підпорядкувати весь свій побут таким чином, щоб забезпечити обов'язкове виконання вказівок німецької влади. Приміром, за одним з наказів по Бориспільській

¹⁵ *Зиль А.С.* Бориспільщина в роки війни. — Харків, 1996. — С. 32.

¹⁶ Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 5, арк. 10.

¹⁷ Там само. — Спр. 2, арк. 7.

¹⁸ ДАКО. — Ф. Р-2191, оп. 1, спр. 1, арк. 205.

¹⁹ Там само, спр. 6, арк. 4.

окрузі (від 13 квітня 1942 р.) читаємо: «Як тільки зійде сніг і стане можливість ходити по полю, все населення, починаючи від 14 років, зобов'язане працювати на полі, в садах та на городах. Робочий день на час весняної сівби, встановлюю від схода до захода сонця з обіднім переривом на 2 години (від 12 до 14 год.). Всякі роз'їзди підводами, крім польових робіт категорично забороняються. В селян, в яких тягло не буде працювати на сівбі, буде відбиратись тягло і передаватись кращим хліборобам і крім цього будуть притягнуті до відповідальності. На весняній сівбі обов'язково використовуються всі коні, воли та корови, в час весняної сівби [ц]е тяглова сила. [...] При першій можливості виходу в поле, мобілізувати все населення на очистку полів від всіх бур'янів та остатків токовищ, а також площу, де працювали комбайни від соломи. [...]»²⁰.

Інформація про заходи в цьому напрямі на території району міститься у спогадах як гологурівців, так і жителів навколишніх сіл. На роботах (в полі, на цукровому заводі, на будівництві доріг тощо.) німецька окупаційна влада використовувала всі придатні трудові ресурси: і місцевих селян, і радянських військовополонених. Зокрема, полонені «працювали на збиранні мерзлих цукрових буряків, виконували інші важкі роботи», тримали їх в колгоспному погребі²¹. Молодь села гонили на дороги (розчищати від снігу), найчастіше на трасу за село Рогозів»²². Виконання німецьких вказівок з обробітку землі відбувалося за допомогою наявного в селі поголів'я худоби. Станом на квітень 1942 р. в селі нараховувалося 122 корови, 150 коней, 194 голів великої рогатої худоби, 139 свиней, 963 курки²³.

Численні документальні свідчення та ґрунтовні наукові дослідження про використання німецькою владою місцевого населення окупованих територій для поповнення ресурсів (матеріальних та трудових) на теренах Німеччини можуть бути доповнені життєвим досвідом гологурівців.

1942 — весною 1943 рр. «молодь масово вивозили на примусові роботи»²⁴. Потрапляння в полон було результатом активної роботи в цьому напрямі місцевих поліцаїв: саме вони відслідковували наявність молоді, яку можна відправляти до Райху, ловили її, в т.ч. не гребували шантажувати родичів, і передавали німцям²⁵. І хоча з Гологурова таких

²⁰ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 34, арк. 1.

²¹ Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 28.

²² Там само.

²³ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 34, арк. 9.

²⁴ Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 28.

²⁵ Аудіоспогади жителів села Гологурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Барішполец М.К.; Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 12.

було небагато, в скарбниці пам'яті його жителів зберігаються різнопланові життєві історії. Вони інформують про наявність вікового цензу під час відбору полонених, наводять приклади вдалих втеч та покарань в разі неспроможності їх реалізувати, відтворюють основні фрагменти повсякдення (зокрема умови перебування та праці), розповідають про ставлення до бранців з боку представників різних верств німецького суспільства.

Згідно спогадів, насамперед забирали хлопців, і дівчат: «Я на той час вже була заміжжю [...], а одружених не вивозили»²⁶. Намагаючись уникнути вивезення, незгодні підкоритися застосовували по-можливості різні практики: переховування в лісі, переїзд у сусідні села до родичів, втеча на шляху слідування²⁷. У разі відсутності будь-якого запобіжного способу оминати полону, врешті-решт затримані опинялися на підприємствах і господарствах Райху. Зокрема, з досвіду головурівців, — працювали на фабриках (кахельних виробів та деревообробній), на заводах (літакобудівному, та коксовому), на шахтах, в приватних господарствах бауерів, — дізнаємося, що всі вони перебували в різних умовах праці і проживання. Для одних примусові роботи закінчилися смертю, для інших підірваним здоров'ям і спогадом про те, що «добра там не було», ще для інших — періодом найкращого часу і отриманими від господарів подарунків, які допомогли вижити родині в голодні 1946–1947 рр.²⁸

Після вивезення з України шлях полонених у Німеччині зазвичай мав схожий алгоритм переміщення: концтабір — біржа праці — місце роботи (фабрика, завод, шахта, приватне господарство) — американський табір після звільнення в 1945 р. — дорога додому²⁹. Із звільненням, усі дівчата вже в 1945 р. мали можливість повернутися до рідних країв. Натомість час вороття юнаків, які якраз вступили в призывний вік, значно розтягувався, в окремих випадках до 1949 р.³⁰

Гортаючи сторінки окупаційної преси неодноразово зустрічаємо повідомленнями про дії німецької влади щодо покращення добробуту населення. Одне з них, зокрема, присвячене господарюванню нової влади в Головурові: «Селяни виселку Головурів одержали земельні наділи.

²⁶ Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 28.

²⁷ Аудіоспогади жителів села Головурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Баришполець М.К.

²⁸ Аудіоспогади жителів села Головурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Баришполець М.К.; Спогади жителів села Головурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Смольницької М.К.

²⁹ Архів музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 27.

³⁰ Спогади жителів села Головурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Смольницької М.К.

Передача акту на землю представниками німецької влади проходила в надзвичайно урочистій обстановці. Хлібороби, вітаючи мудре запровадження земельного закону, обіцяють ще краще працювати. [...] право на землю можуть мати лише кращі. За це право треба боротися селянам інших сіл»³¹.

Втім, оцінюючи період проживання на окупованій території головурівці згадували різні фрагменти з повсякденного життя: «при німцях люди жили дуже погано, голодували»³², «майже весь час молодь переховувалася в лісі»³³, «постійно перебували під тиском поліцаїв, які ходили і шукали молодь»³⁴, «школа закрита. Школа і клуб були перетворені у німецькі склади», «ходили на роботу в сусідні села»³⁵.

Для деякого перебування в окупації не обмежилося пасивним сприйняттям загарбницьких дій німецької влади. В той час, коли під керівництвом підпільних партійних організацій по всій Україні почала розгортатися партизанська війна, на території Бориспільського району, до якого входить село Головурів, діяв партизанський загін імені М. Щорса під командуванням Григорія Овсієнка. Народні месники висаджували в повітря мости, руйнували залізниці, нападали на військові склади, пускали під укіс німецькі ешелони. Попри відсутність голосних справ партизанського загону на території Головурова, що можна в т.ч. пояснити віддаленістю населеного пункту від німецьких адміністративних органів та дорожньо-транспортних шляхів, порівняно малою кількістю населення та ін., головурівці по мірі можливості співпрацювали з партизанами і діючою армією. «Коли відступали наші, то біля піщаного провалля залишилося чимало зброї. Два моїх брати, Іван та Дмитро, а також інші молоді хлопці: Самофал Микола, Смузь Іван, Губа Дмитро, Пицюра Михайло зібрали її і закопали під горою. [...] Мій молодший брат, Іван (1927 р.н.) робив конюхом. Він і Шаліко Какіашвілі (його у нас в селі називали Льонькою-грузином, якого знайшли пораненим за селом) були зв'язані з партизанами. Перед тим, як було звільнено Головурів, Іван разом з партизанами пішов у с. Головки (нині с. Мирне). Там вони побачили німців, потім попередили про це партизанів, які укріпили підступи до Старого. Тоді німці пішли на Рогозів. [...] Напередодні визволення села хлопці, що закопали зброю, повідомили про це молодих чоловіків: Якова

³¹ *Зиль А.С.* Бориспільщина в роки війни. — Харків, 1996. — С. 46.

³² Архів музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 5, арк. 7.

³³ Аудіоспогади жителів села Головурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Баришполець М.К.

³⁴ Там само.

³⁵ Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 2, арк. 7.

мого, Ільченка Ігната, Бойка Ігната, Гермашевського Ігната і відкопали її. Почистили і стали на захист села. [...]»³⁶.

Визволення села відбулося 21 вересня 1943 року. В той час коли наступали війська Червоної армії, німці застосовували на Бориспільщині тактику спаленої землі. Зокрема в Головурові «підпалили хати на 2-й, 3-й, 4-й вулиці, колгоспні будівлі»³⁷. Оскільки, на час переміщення воюючих сторін більшість головурівців переховувалися в Карані (болотиста місцевість оточена лісом), вони не змогли повернутися додому вчасно, щоб загасити палаючі будівлі. Як результат — згоріли численні житлові будинки, громадські та культурні заклади: клуб, школа, магазин, колгоспні приміщення, ферма³⁸. На звільненій від окупації території «люди залишилися без житла і змушені були оселятися в землянках і халупах. В колгоспі майже не залишилось ні зерна, ні худоби, ні техніки»³⁹.

Продовжуючи наступ, Червона армія забрала в свої ряди чоловіків, які в силу різних обставин перебували на окупованій території і станом на вересень 1943 р підлягали мобілізації. Для багатьох з них, осінні місяці 1943 р. стали останніми в житті. Про величезні втрати військовослужбовців Червоної армії, під час операції з форсування Дніпра і визволення Києва, в Головурові вже кілька десятиліть нагадує братська могила. В ній поховані понад майже 200 солдат (в т.ч. 4 представниці жіночої статі), які загинули в кінці вересня — на початку листопада 1943 р.

У повоєнні десятиліття село поступово відроджувалося і розросталося за рахунок наповнення його новими жителями. Неодноразово Головурів приймав на постійне місце проживання приїжджих фахівців, яких влада направляла на допомогу місцевим жителям для розвитку господарства та інфраструктури. В кінці 1960-х — став новою домівкою для переселенців з населених пунктів Рудяків і Гусинці (підлягали затопленню через будівництво Канівської ГЕС). В 1986 р. (після аварії на Чорнобильській АЕС) — прихистив десятки родин чорнобильців. З огляду вищеперерахованих реалій, структура місцевого населення Головурова формувалася неоднорідно. Вона включала не лише корінних жителів, а й вихідців з різних регіонів України, які мало знали місцеві реалії.

Попри відсутність спільної пам'яті локального рівня, в ході розвитку і становлення населеного пункту, влада, керуючись офіційною моделлю радянської політики, під час проведення заходів з вшанування полеглих

³⁶ Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 28.

³⁷ Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 28; Аудіоспогади жителів села Головурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Баришполець М.К.

³⁸ Архів музею Бойової Слави Головурівської школи. — Спр. 5, арк. 18.

³⁹ Там само, арк. 6.

під час війни героїв формувала колективну пам'ять радянського народу. З цією метою актуалізувались ідеї звитяжності, подвигу, самопожертви, міцність дружби народів, як важливих критеріїв для Перемоги. Варто усвідомлювати, що в цей час поза увагою залишався значний пласт інформації з військового і окупаційного повсякдення, канули у забуття численні ідивідуальні практики переживання соціальних потрясінь різними верствами населення.

Застосовувані гологурівцями комеморативні практики поступово зазнавали певних трансформацій. В перші повоєнні десятиліття загиблих воїнів згадували під час традиційних зібрань селян на кладовищі в період поминального тижня після Великодня. В пам'ять про них насипали високу могилу, поставили стенд зі списком загиблих⁴⁰. «На поминках в т.ч. поминали загиблих воїнів, Голова сільської ради виголошував промови»⁴¹. З 1965 р. в Україні День Перемоги 9 травня призначили вихідним і тоді вперше провели мітинги пам'яті⁴². Кінець 1960-х в історії Гологурова позначився проведенням заходів з перепоховання на територію села двох братських могил воїнів-визволителів із сіл Яшники і Гусинці Ржищівського району (підпадали під зону затоплення Канівською ГЕС), в т.ч. трьох могил Героїв Радянського Союзу — Олексія Карташова, Джуманіяза Худайбергенова та Григорія Горфункіна, які загинули під час проведення військової операції з форсування Дніпра в 1943 р.

На початку 1970-х рр. на місці нової братської могили звели меморіальний комплекс з мармуру і бетону (споруджений за проектом художника В.К. Голубчика). На плитах меморіалу викарбували імена близько 200 воїнів-визволителів (загинули під час форсування Дніпра). Через кілька років меморіал доповнили переліком загиблих і пропалих безвісти односельців та земляків.

Відкриття пам'ятника відбулося в 1972 році. З нагоди події зібралися мешканці села, представники з району, гості з Туркменії — рідні Героя Радянського Союзу Джуманіяза Худайбергенова — дочка Саїда, сестри Біке і Ханіпа, інші члени родини⁴³. Цей захід, з огляду відвідування його представниками з Туркменії, набув неабиякого значення, про що свідчать численні публікації на сторінках преси різного рівня⁴⁴.

⁴⁰ Аудіоспогади жителів села Гологурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Баришполець М.К.

⁴¹ Архів Музею Бойової Слави Гологурівської школи. — Спр. 28.

⁴² Бориспільщина — край добра і любові / А. Зиль, О. Малишевська. — К., 2013. — С. 269.

⁴³ Зиль А.С. Бориспільщина в роки війни. — Харків, 1996. — С. 80, 119.

⁴⁴ Аргунов О. Погиб на Украине // Ташаузская правда. — 1972. — 29 марта. — С. 3; 2; Склярєнко Н. Слово про рідну матір // Київська правда. — 1972. — 11 травня. — С. 2;

Головурівський меморіал — багато років є місцем щорічного зібрання населення в День Перемоги 9 травня. Це місце зустрічі і подяки тим, хто пройшов довгими дорогами війни і приніс мир на свою землю. «Немає такої людини, яка б не схилила своєї голови біля священної могили загиблого воїна. Біля братської могили в селі Головурів в дні знаменних дат стоять піонери. На мітинг поспішають жителі села, щоб віддати дань поваги тим, хто загинув звільняючи нашу землю»⁴⁵.

В радянський час мітинги біля меморіалу в День Перемоги були надзвичайно святковими. Вшанування героїв відбувалося в кілька етапів і задіяне в ньому було практично все село. Зранку з гучномовця над клубом лунала музика на військово-патріотичну тематику. Кращі учні школи, в піонерській формі з червоними галстуками несли біля обеліска вахту. Представники сільського активу Головурова проводили традиційний парад: вбрані в національні костюми, вони, організованими колонами автомашин (з прапорами 15 республік СРСР над ними), відвідували навколишні села, з метою покладання квітів біля пам'ятників загиблим воїнам. Після повернення з церемоніального об'їзду прапори з машин встановлювали на флагштоках обабіч алеї. Школярі, вчителі, ветерани Великої Вітчизняної війни збиралися біля школи і колоною рухалися до майданчика перед меморіалом, де їх зустрічали решта мешканців. Проводився мітинг: виступали представники адміністрації села, шкільна молодь, ветерани, інколи гості — представники районної влади, родичі чи земляки похованих у братській могилі воїнів. На завершення святкувань, після покладання квітів, сільський самодіяльний колектив виступав з концертом⁴⁶.

Комеморативні практики головурівців не обмежувалися проведенням щорічних урочистостей. Важливими складовими збереження пам'яті в сільському середовищі були й інші заходи, в т.ч. з маркування місцевого простору. Зокрема, три вулиці в Головурові названо іменами тих Героїв Радянського Союзу, які поховані в братській могилі, що розташована в центрі населеного пункту; меморіальні стенди з іменами цих же героїв розміщені на першому поверсі в приміщенні місцевої школи.

Півко М. За щастя нинішнього дня // Молода гвардія. — 1972. — 12 травня. — С. 4;
Міценко О. І скорочуються в дружбі великі відстані // Трудова слава. — 1972. — 13 травня. — С. 2; *Сабиров Р.* По следам Героя // Ташаузская правда. — 1972. — 26 мая. — С. 3.

⁴⁵ *Півко В.* Він визволяв Закарпаття (вирізка з газети) // Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 20.

⁴⁶ Спогади жителів села Головурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Смольницької М.К.

Після перепоховання братських могил і зведення меморіалу школярі створили робочу групу «Пошук» і розгорнули потужну роботу: за наявності даних про довоєнне місце проживання воїнів, які знайшли свій останній спочинок у Гологурівському меморіалі, були розіслані листи з інформацією про факт перепоховання. Відповіді на учнівські запити складають численну кореспонденцію. Серед них — листи, довідки з сільських рад, військкоматів, листівки тощо⁴⁷. В різні роки родичі та земляки загиблих, на запрошення учнів, неодноразово приїжджали в Гологурів на святкування Дня Перемоги.

Поступово функції робочої групи «Пошук» видозмінювалися. Окрім уже сталого традиційним листування з рідними загиблих воїнів, учні організували спілкування в листах з учнями більшості шкіл Бориспільського району. Вони пропонували ровесникам не припиняти, а в разі її відсутності організовувати роботу з шефства над пам'ятниками, обмінюватися інформацією про героїв, співпрацювати⁴⁸.

У ході пошукової роботи виникла ідея створення шкільного музею Бойової слави. Намір був реалізований в кінці 1980-х років учнівським загоном імені Олексія Карташова, під керівництвом класного керівника Лободи Галини Яківни. Учні проводили збір інформації про загиблих під час війни односельців, ветеранів війни, вдів; брали участь у підготовці стендів та наповненні скляних вітрин різноплановими документальними, візуальними, матеріальними джерелами. Наразі експозиція музею складається з кількох стендів з фотографіями, скляних вітрин з різними документами та нагородами, з залишками пошкодженої зброї і обмундирування, які були знайдені в лісі під Гологуровом та експонатів, привезених в дарунок музею рідними, похованих у братській могилі воїнів. В ході екскурсії відвідувачі мають можливість ознайомитися: з біографіями та подвигами, які здійснили Герої Радянського Союзу О. Карташов, Д. Худайбергенов, Г. Горфункін; з героями Бориспільщини у Великій Вітчизняній війні; отримати знання про односельців, які не повернулися з фронту та про жінок, які залишилися вдовами після війни; відслідкувати як гологурівці відзначали День Перемоги і вшановували ветеранів⁴⁹. Музей бойової слави, з моменту його створення, став яскравою ілюстрацією для висвітлення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні та популяризації бойового подвигу воїнів визволителів: і

⁴⁷ Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 6.

⁴⁸ Там само. — Спр. 15.

⁴⁹ Спогади жителів села Гологурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Смольницької М.К.

місцевих жителів, і вихідців з різних регіонів СРСР, які загинули на нашій землі, засвідчуючи міцність дружби між народами.

Іншим доступним джерелом інформації про війну тривалий час були розповіді ветеранів війни. Під час відвідувань школи напередодні святкування Дня радянської армії, та Дня Перемоги 9 травня, у своїх бесідах з учнями, вони говорили: про перемогу Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., про злочинні дії німецької влади на окупованій території України; про боротьбу патріотів в тилу ворога; про найпам'ятніші фрагменти військових дій на фронті тощо⁵⁰.

В радянській час потік інформації про війну постійно контролювався владою. Ідея про виключність Радянського Союзу, і, відповідно його громадян, у перемозі над Німеччиною закріплювалася за допомогою численних інформаційних джерел, які розраховані були на різні категорії споживачів. Зокрема, в своєму сільському середовищі гологурівці мали доступ до фільмотеки на воєнну тематику, яку регулярно транслювало телебачення напередодні Дня перемоги 9 травня. Фонди шкільної та сільської бібліотеки пропонували своїм читачам чималі збірки книг про Велику Вітчизняну війну, в т.ч. про подвиги у ній дітей-героїв. Щодень, практично кожен мешканець отримував доступ до різнопланових новин з періодичної преси, яка в силу своєї низької вартості, була доступна кожній родині. Доволі поширеним засобом передавання інформації про значення і роль Великої Вітчизняної війни в радянській дійсності були екскурсії, під час яких школярі і комсомольська молодь відвідували різні населені пункти України, та союзних республік: Київ, Полтава, Брест, Хатинь, Москва, Ленінград (нині — Санкт-Петербург), Волгоград (в роки війни — Сталінград), Севастополь та ін. Зазвичай обов'язковим елементом таких екскурсій було відвідування місцевих музеїв та місць бойової слави і вшанування пам'яті загиблих воїнів⁵¹.

Всі ці заходи формували і закріплювали уявлення про велич радянського народу, про звитягу солдатів, партизан, комсомольської та піонерської молоді, про величезні втрати Радянського Союзу у війні, та про колосальні зусилля влади, прикладені для подолання її наслідків. Фактично, гологурівці, тривалий час, багаж знань про війну і її значення для свого населеного пункту отримували відповідно до радянської політики пам'яті, дотримуючись постулатів якої, її носії продукували

⁵⁰ Спогади жителів села Гологурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Смольницької М.К.

⁵¹ Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 22; Спогади жителів села Гологурів Бориспільського району Київської області // Особистий архів Смольницької М.К.

інформацію громаді у формі узагальнень про всезагальний опір окупантам та дружбу народів.

Вивчаючи індивідуальний досвід жителів села, переконаємось, що в радянський час в колективній пам'яті про війну в межах даного населеного пункту був не актуалізований значний пласт інформації. Загалом, селу та головувірвцям довелося зіткнутися з широким спектром подій періоду Другої світової війни та її наслідків: мобілізація до лав Червоної армії та участь у військових діях; втрати населення з числа воїнів, які знаходилися в Червоній армії; життя в окупації і освоєння нових практик повсякдення (допомога полоненим, участь у партизанському русі та його підтримка, вивезення молоді до Німеччини, страти з боку німецької влади, військові дії та знищення села німцями напередодні наступу радянських військ); відбудова господарства в умовах ведення війни; вшанування головувірвцями пам'яті про героїв війни та всіх загиблих у ній; збереження пам'яті про трагічні роки війни як джерело для вивчення не тільки проблем соціальної історії в межах населеного пункту села Гологурів, а й інших територій України.

В умовах незалежної України на теренах села продовжували відбуватися щорічні комеморативні заходи до дня Перемоги 9 травня. В 2016 році, коли в селі практично не залишилося ветеранів, головувірвці підтримали нову ідею урочистостей — 8 травня вшанували пам'ять жертв війни (захід відбувся в приміщенні сільського клубу). Проте це не означає, що забули про загиблих у Велику Вітчизняну війну воїнів. Залишилися незмінними заходи з маркування сільського простору: в 2016 році було проведено реконструкцію меморіального комплексу, оновлено плити із списками загиблих воїнів; в ході перейменування вулиць залишено оригінальні назви за тими з них, що були названі на честь Героїв Радянського Союзу, прах яких покоїться у братській могилі; не припиняє свою роботу Музей Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. (архів музею періодично поповнюється новими документами і матеріалами)⁵².

Наявність численних можливостей з отримання доступу до ширших джерел інформації про війну, про участь у ній представників різних верств і груп населення, про повсякдення пересічних людей, а не лише героїв — в сільському середовищі спостерігається зміщення акцентів у вивченні історії рідного краю. Зокрема, тематична палітра пошукової роботи історико-краєзнавчого гуртка Гологурівської ЗОШ І–ІІ ступеня розширилася соціальною проблематикою. Так, учні, зібравши спогади про життя в окупації серед очевидців, підготували дослідження «Таке

⁵² Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 24, 26.

воно все жалке: 1939–1945 пам’ятаємо, перемагаємо» (2015 р.)⁵³. За співпраці вчителів та сільської адміністрації — реалізовано проект з узагальнення ролі Головурова і головурівців у Другій світовій війні. Результат — макет рукопису «Книга пам’яті», який є цінним краєзнавчим джерелом⁵⁴.

Друга світова війна як подія залишила по собі в житті головурівців багато втрат. Пам’ять про війну 1941–1945 рр. в радянський час в с. Головурів формувалася відповідно до офіційної політики влади, і набувала закріплення під час щорічних комемораційних заходів. Нові підходи у вивченні подій Другої світової війни виявляють: низка проблем, які в місцевій пам’яті тривалий час залишалися поза увагою ще недостатньо введені в сільський інформаційний обіг. Наскрізними є можливості вивчення індивідуального досвіду, та виявлення різноманітних практик проживання населенням складного історичного періоду.

REFERENCES

Hankevych, R. (2016). Povnyi tekst istorichnoi rezoliutsii PARE, pryiniatoi 12 zhovtnia u Strasburzi Retrieved from http://zaxid.net/news/show/News.do?povniy_tekst_istorichnoyi_rezolyutsiyi_parye_priynyatoyi_12_zhovtnya_u&objectId=1406474 [in Ukrainian].

Venhryniuk, L. Ia. (2012). Polityka pam’iati v suchasni Ukraini: poniattia, kharakterystyky, proiavy na rehionalnomu rivni. [The politics of memory in contemporary Ukraine: the concept, characteristics, manifestations at the regional level] *Panorama politolohichnykh studii: Naukovyi visnyi Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*, (9), 33–40. [in Ukrainian].

Zyl, A. S. (1996). *Boryspilshchyna v roky viiny*. Kharkiv: Kharper. [in Ukrainian].

Zyl, A. S., & Malyshevska, O. H. (Comps.). (2013). *Boryspilshchyna — krai dobra i liubovi*. Kyiv: Skai Khors. [in Ukrainian].

⁵³ Архів Музею Бойової Слави Головурівської ЗОШ І–ІІІ ст. — Спр. 28.

⁵⁴ Там само. — Спр. 27.